

Akta sa konferencije

Nakit ostaje

NAOS 2.0

Beograd, 24. – 25. oktobar 2019.

Proceedings from the Conference
Jewellery remains
NAOS 2.0

Belgrade, 24-25 October 2019

BEOGRAD/BELGRADE
2021

NAKIT NA NADGROBNIM SPOMENICIMA IZ JUGOISTOČNOG DELA RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Radmila M. ZOTOVIĆ, Arheološki institut Beograd

Apstrakt: Na rimskim nadgrobnim spomenicima iz istočnog dela rimske provincije Dalmacije očuvane su predstave nakita na poprsjima pokojnika. Predstave nakita na ce-
loj ljudskoj figuri ne postoje jer je i cela ljudska figura očuvana izuzetno retko. Od nakita
su najčešće zastupljene predstave lengerastih fibula, a zatim lengerastih fibula sa lan-
cima na kojima su privesci u obliku bršljanovog lista. Predstave bršljanovog lista mogu
se dovesti u vezu sa Dionisom i njegovim htonskim aspektom, zbog čega upravo i jesu
često predstavljani kao privesci na nakitu. Prikazi bršljanovog lista se mogu naći i uopšte,
kao dekorativni element na nadgrobnim spomenicima iz istočnog dela rimske provincije
Dalmacije, što potvrđuje važnost predstave Dionisovog htonskog karaktera. Predstave
krstastih fibula su sasvim retke i pojedinačne. Predstava fibule u obliku delfina može se
naći samo u jednom slučaju, na spomeniku u obliku kocke iz Seče Reke, i veruje se da
stoji u vezi sa predstavom žene koja je rađala više dece.

Ključne reči: *rimski period, provincija Dalmacija, nadgrobni
spomenici, nakit, fibule, bršljanov list*

JEWELLERY ON TOMBSTONES FROM THE EASTERN PART OF THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA

Abstract: On Roman tombstones from the eastern part of the Roman province of
Dalmatia, representations of jewellery on displays of the deceased busts are preserved.
Representations of jewellery on the entire human figures do not exist, mainly because
the entire human figure is rarely preserved in whole. The most commonly represented
jewellery are displays of bower fibulae (lenger fibulae) and after them bower fibulae with
chains which have pendants in the shape of ivy leaves. The representations of ivy leaves
can be liaised to Dionis and his mythological aspect, the reason why they were often
displayed as pendants on jewellery. The ivy leaf representations can be found, in general,
as decorative elements on tombstones from the eastern part of the Roman province
of Dalmatia, which confirms the importance of the Dionis mythological character re-
presentation. The representations of cross fibulae are quite rare and individual. The re-
presentations of fibulae in the shape of a dolphin can be found in only one case, on a
cube-shaped monument from Seča Reka, which is believed to be in a relationship with
the representation of a woman who gave birth to a number of children.

Keywords: *Roman period, Dalmatia province, tombstones,
jewelry, fibulae, ivy leaf*

Jugoistočni deo rimske provincije Dalmacije obuhvata teritoriju oko Podrinja i Polimlja u današnjem smislu te reči. Za nju se veruje da je bila naseljena stanovništvom istog ili srodnog kulturnog i etničkog sastava.

Nakit na ovoj teritoriji je gotovo izuzetno dobro očuvan na nadgrobnim spomenicima.¹ Predstavljen je na poprsjima pokojnika. Na celoj ljudskoj figuri, koja je inače veoma retka na ovoj teritoriji, predstave nakita se ne mogu naći (Зотовић 1995). Nakit je najčešće prikazan na ramenima i grudima poprsja pokojnika, kao fibule ili fibule sa lancima koji su padali preko grudi.

METODE ISTRAŽIVANJA PREDSTAVA NAKITA NA NADGROBNIM SPOMENICIMA IZ JUGOISTOČNOG DELA RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Metode istraživanja nakita na teritoriji jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije sastojale su se od nekoliko koraka.

Prvi korak je bio prikupljanje nadgrobničkih spomenika na kojima je očuvana predstava nakita, što je učinjeno prema korpusu nadgrobničkih spomenika za ovu teritoriju (Зотовић 1995). Zatim je izvršeno isprva „grubo“ razvrstavanje spomenika na one na kojima se jedva mogu razaznati predstave nakita, ali je ipak vidljivo o kakvom se nakitu radi, i na one koji jasno prikazuju predstave nakita, pa se tako može zaključiti i o kome je nakitu reč. Dalje je izvršeno razvrstavanje nakita prema tipovima, kao i njegova specifična tipologija i hronologija (Petković 2010).

Poseban korak u istraživanju nakita na ovim prostorima bio je osvrt na dekorativno-simbolično značenje, upliv romanizacije, s jedne strane, a s druge na pretrajavanje starijih praistorijskih tradicija, kao i pokušaj određivanja socijalno-ekonomske staleške grupe kao nosioca određenog nakita.

¹ Za nadgrobne spomenike sa ove teritorije i detaljno o oblasti koje ona pokriva, vidi: Зотовић 1995.

REZULTATI PROUČAVANJA TEME

Rezultati proučavanja predstava nakita na nadgrobnim spomenicima iz jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije ogledaju se prvenstveno u podeli na nakit za koji se sa sigurnošću može reći u koji tip spada, i nakit za koji se to isto, usled delovanja atmosferilija na nadgrobne spomenike, to ne može tvrditi sa sigurnošću. Sveukupni rezultati rada mogu se razvrstati u sledeće korake:

- razvrstavanje nakita na tipove
- hronologija nakita
- analogije
- dekorativno-simbolično značenje nakita
- socijalno-ekonomski društveni slojevi – nosioci nakita

NAKIT I NJEGOVE ODLIKE

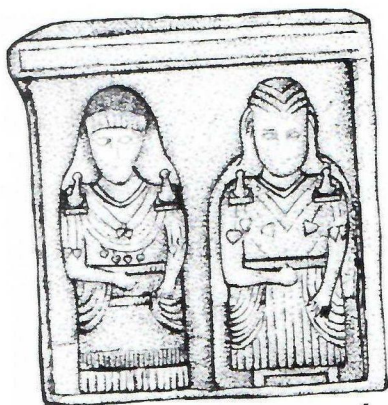
Na području jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije javljaju se tri vrste nadgrobničkih spomenika. To su stele, nadgrobne kocke i cipusi. Na cipusima se do sada, iako su u dva slučaja predstavljene cele ljudske figure, ne javlja nakit. Nakit se najčešće javlja na prikazima muških i ženskih poprsja na nadgrobničkima kockama, a zatim i na stelama. Na ovim nadgrobničkima spomenicima može se razlikovati nakit čije su predstave usled delovanja atmosferilija oštećene, pa se ne može jasno tvrditi o kom je nakitu reč, već samo pretpostaviti, ali i onaj koji je jasno vidljiv i može se ustanoviti koja vrsta nakita je prikazana.

Tako se nakit za koji se može samo pretpostaviti o kojoj vrsti je reč javlja na nadgrobničkima tipa stela iz Sasa i Bratunca (Zotović 1995, 107, br. 30, 112, br. 60), kao i u jednom slučaju na nadgrobnoj kocki iz Pljevalja (Zotović 1995, 127–128, br. 145). Iako su oštećene, može se na ramenima muških poprsja uočiti okrugao oblik. Može se pretpostaviti da se radi o pločastim fibulama (Petković, grupa IV, Scheibenfibeln), ali usled oštećenja nije moguće reći o kom tipu ovih fibula se radi (Petković 2010, 161–196). Ovaj nakit je mogao biti nošen kao ukras ili kao insignija, najčešće vojne počasti. S obzirom na to da se u izradi ovog nakita koristio veliki broj tehnika (inkrustacija, livenje, prolamanje, filigran i granulacija, emajl, tauširanje, utiskivanje, urezivanje), u pitanju je nakit luksuzne izrade. Ove fibule se najčešće javljaju u periodu od II do III veka, a prema datovanju spomenika mogu se opredeliti u pomenutim slučajevima u sredinu III veka (Sasi, Bratunac) ili III vek (Pljevalja).

Sl. 1: Nadgrobna kocka, Voljevica; **Sl. 2:** nadgrobna stela, Skelani;
Sl. 3: nadgrobna kocka, Crvica; **Sl. 4:** nadgrobna kocka, Bajina Bašta

U retke primerke nakita koji se mogu razaznati spada jedan primerak krstolike fibule iz okoline Pljevalja (Зотовић 1995, 127–128, бр. 144), i jedna zoomorfna fibula u obliku delfina na poprsju žene na frontalnoj strani kocke iz Seče Reke (Зотовић 1995, 126–127, бр. 137). Krstolika fibula je očuvana takodje na nadgrobnoj kocki, ali na poprsju muškarca. Kako je ovaj spomenik očuvan u crtežu, a takođe kako je na ovom prostoru u umetničkom izrazu karakteristično predstavljanje formi ili njihovo svodjenje na geometrijske oblike, to se ovde na crtežu ne nalaze predstave lukovica. Krstolika fibula je predstavljena jednostavno, sa dva, pod pravim uglom ukrštena pravougaonika. Uzimajući u obzir svodjenje forme na geometrijske predstave, to smo mišljenja da se radi o krstolikoj fibuli sa „zakrčljalim“ lukovicama (Petković 2010, tip 34/A). Prema tipologiji ovih

Sl. 5: *Nagrobna kocka, Seča Reka, frontalna strana*

fibula, lukovice su u stvari bile u obliku pinije, što bi inače odgovaralo čestom završetku spomenika tipa nadgrobne kocke sa piramidom, koja se na vrhu završava pinijom. Kako su na ovom spomeniku ivice reljefnog polja ukrašene motivom meandra, to se možda može suditi da se radi o grčkim romanizovanim doseljenicima, kojima je bio blizak Dionisov kult. Nadgrobni spomenici tipa kocke sa piramidalnim dodatkom i pinijom na vrhu očuvani su na ovoj teritoriji na primer u Karanu (Петровић 1986, 27, бр. 20). Spomenici u obliku piramidalnog dodatka očuvani su u okolini Nove Varoši, u Rutušima (Вулић 1941–1948, 119), i okolini Požege, u Prilipcu (Бућић, Петровић 1985, 6, бр. 2, сл. 4 и 5). Muškarac u ruci drži volumen, što govori da se radi o osobi sa rimskim građanskim pravom, ali povezanoj sa svojim ishodištem. Spomenik je datovan u III vek, a prema tipu fibule u sam kraj III veka. U III vek, i to u njegovu drugu polovinu može se datovati spomenik iz Seče Reke. Na njemu je, kao što je već rečeno, očuvana predstava žene u stojećem stavu, sa fibulama u obliku delfina na ramenima. Delfin je inače česta predstava na piramidalnim dodacima. Kako žena ima i vezenu traku ispod pojasa haljine, to postoji mišljenje da se radi o ženi koja je rodila više dece i da zoomorfne fibule u obliku delfina potvrđuju njenu plodnost. Posebnu karakterističnost nalazimo na glavi ove pokojnice, na kojoj je prikazana marama koja pada preko ramena, a koja je pričvršćena trakom. Ako se prihvati da se radi o metalnoj, tj. bronzanoj traci koja pridržava maramu, to bi u ovom slučaju bio nakit praistorijske provenijencije. Na rukama pokojnica ima narukvice, ali se ne može razaznati kakve. Moguće je da se takodje radi o nakitu praistorijske provenijencije, što je inače karakteristika ovog dela rimske provincije Dalmacije.

Najčešće su na ovim prostorima očuvane lengeraste fibule. Nalaze se na prikazu žene, na frontalnoj strani kocke iz Seče Reke, kao i na predstavi sluškinje na levoj bočnoj strani ovoga spomenika. Ovo nas uvodi u posebnu temu, odnosno u temu fibula, naročito lengerastih, sa lancima koji ih povezuju ili su jednostavno prikopčani za njih i pušteni da vise, a na čijim završecima su privesci u obliku bršljanovog lista. Takvi lanci, osim na frontalnoj strani kocke iz Seče Reke (sl. 5), očuvani su na spomenicima tipa nadgrobne kocke iz Voljevice, Crvice, Bajine Bašte i Skelana (sl. 1, 2, 3 i 4) (Popović 2013, 542). Da lengeraste fibule mogu biti i bez visećih lanaca na čijem kraju su privesci u obliku bršljanovog lista, pokazuje ne samo bočna strana spomenika iz Seče Reke već i iz Skelana (Зотовић 1995, 130, бр. 153). Na nadgrobnoj kocki iz Skelana, na frontalnoj strani očuvana je predstava dveju pokojnica u stojećem stavu, sa lengerastim fibulama na ramenima, a bez privezaka. Obe imaju skupljenu kosu na kojoj je vidljiva tanka traka. Možda se radi o metalnoj traci, što bi opet predstavljalo nakit praistorijske provenijencije. No, kako fibule mogu biti bez visećih privezaka, to i lanci sa visećim privescima mogu biti obavijeni oko vrata, a bez fibula (sl. 1, 2). Ova vrsta nakita, sa ili bez fibula, je ubedljivo najčešća na prostoru jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije. Predstave bršljana upućuju na povezanost sa Dionisovim kultom, s obzirom da je jedan od atributa boga Dionisa bio bršljanov list (Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979, 118; Замуровић 1936, 138).

Dionis, kao najmladji Zevsov sin, bio je izmedju ostalog slavljjen i kao spasilac ljudi ne samo u telesnom već i u duhovnom smislu (Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979, 118; Замуровић 1936, 138). Kao takav, a i kao bog vinogradarstva i vina, bio je povezan i sa htonskim kultom. Stoga nije čudno što se na nadgrobnim spomenicima iz jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije javlja ne samo ukras u vidu vinove loze već i bršljana. Bršljanov list ili lozica je veoma čest dekorativno-simbolični ukras na okviru reljefnog ili natpisanog polja na nadgrobnim spomenicima iz ovog područja. Nalazimo ga tako i na medjupolju, izmedju natpisanog i reljefnog polja na nadgrobnoj steli iz Skelana (sl. 2). Retko se može naći i na reljefnom polju nadgrobnih stela, gde u svom dekorativno-simboličnom značenju služi da se „pokrije“ prostor, što je umetnički izraz tzv. *horror vacui*.

Ovakav nakit sa privescima u obliku bršljanovog lista kao završecima lanca očuvan je na drugim prostorima mnogo više kao pokretan arheološki nalaz. Najbližu analogiju nalazimo u Kominima

kod Pljevalja (Popović 2011, 100, fig. 8) i Kolovratu, gde je očuvan privezak u obliku bršljanovog lista (Popović 2011, 102, fig. 12). Nalazi se u Brigetiu (Popović 2013, 549), ali i na prostoru Panonije i Oltenije (Popović 2013, 549, fig. 12; Popović 2010, 97, fig. 2, 98, fig. 3 i 4). Kako nalazi sa tih prostora pokazuju, mogu biti privesci na lancima nakačeni i na kolenaste fibule, a nalazi sa prostora jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije – da mogu biti prikačene za još jednu vrstu fibula. Nalaz nadgrobnog spomenika tipa kocke iz Bajine Bašte (sl. 4), prema slici muškarca sa leve strane frontalnog polja, pokazuje da mogu biti prikačeni i za zglobne fibule ukrašene emajlom (Petković 2011, 70–76, 457, T. XI, sl. 5, tip 12/A). Ovaj tip fibule mogao je imati najrazličitije oblike i prilagođavan je ukusu kupca. Najčešće se nalazi u Galiji i Donjoj Germaniji, gde se datuje u kraj I – prvu polovinu II veka. I ovaj tip fibule koji je po analogiji najbliži našoj, a potiče iz Kurvingrada kod Velike Vrbice na dunavskom limesu, datuje se u kraj I – početak II veka. Ovakvo datovanje odgovara datovanju spomenika iz Bajine Bašte, koji je opredeljen u III vek, s obzirom da su se uticaji i modni detalji širili u konzervativnoj sredini jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije sa zakašnjenjem, ponekad i velikim. Sam oblik ovog primerka fibule podseća na žrtvenik (aru), pa je mišljenje S. Petković da je povezana sa kultom, a u slučaju fibule iz Kurvingrada, sa kultom Venere (Petković 2011, 71). Mišljena smo da se primerak iz Bajine Bašte može vezati za kult Dionisa zbog visećih privezaka u obliku bršljanovog lista.

Kako se iz priloženog vidi, nošenje ovog vida nakita na fibula ma je samo jedan od načina, i to bez posebnog značaja za utvrđivanje na koju vrstu fibula su lanci sa privescima bili prikopčani. Drugi vid jeste samostalno nošenje, kao ogrlice, ali bez obzira na to o kom se načinu nošenja ovog nakita radi, očigledno je da se na prostoru jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije bio jedan od omiljenih nakita. List bršljana ili bršljanova lozica takodje spada u omiljene dekorativno-simbolične ukrase. Kako sve kocke sa gornje strane imaju žleb, posebno je pitanje da li je on služio samo za nasadjivanje piramidalnog dodatka ili i za libaciju. Ako se shvati da je služio za libaciju vinom, tim pre je ovaj vid nakita povezan sa Dionisom. Ovu vezu Dionisa, tj. njegovog htonskog karaktera naglašava u tom slučaju i upotreba vina, pa bi to značilo da su ukrasi od privezaka u obliku bršljanovog lista imali dublji simbolički smisao, a ne samo dekorativni, kao reminiscenciju na Dionisov kult. Uzimajući u obzir raširenu upotrebu reljefne dekoracije u vidu bršljanovog lista i bršljanove lozice, kao i reljefne predstave lanaca sa privescima u

obliku bršljanovog lista, to se može zaključiti da je upliv Dionisovog kulta na ovim prostorima bio izuzetan.

Ranije analize ovog tipa nadgrobnog spomenika (kocke sa piramidalnim dodatkom), kao i pojedinih stela sa jakim autohtonim stilskim uplivom (Зотовић 1995), potvrđuju da se radi o stanovništvu srednje gradjanske klase, romanizovanom, ali sa vezanošću za autohtoni stil i poreklo.

ZAKLJUČAK

Nakit na teritoriji jugoistočnog dela rimske provincije Dalmacije, koji se javlja na nadgrobnim spomenicima tipa nadgrobne kocke (najčešće) i stele (retko), može se po tipovima podeliti na narukvice, trake za kosu, fibule, sa i bez visećih privezaka sa završecima u obliku bršljanovog lista, i lance sa visećim privescima u obliku bršljanovog lista. Prema stepenu očuvanosti, može se podeliti na nakit za koji se ne može sa sigurnošću tvrditi o kom tipu fibula se radi i onaj koji se može jasno razaznati. U prvi tip nakita spadaju, prema vidljivom okruglom obliku, najverovatnije pločaste fibule (*Scheibelfibeln*), ali o kom tipu ne može se zaključiti. Ovakve fibule očuvane su na nadgrobnim spomenicima tipa kocke iz Pljevalja i tipa stela iz Sasa i Bratunca.

Od nakita koji se može jasno razaznati, ali se ne može prema stepenu očuvanosti spomenika svrstati u određenu varijantu spadaju narukvice (nadgrobna kocka iz Seče Reke) i najverovatnije metalne trake, uže ili šire, za kosu koje su koristile žene (nadgrobna kocka iz Skelana i Seče Reke). Lanci sa visećim privescima u obliku bršljanovog lista očuvani su na reljefnim predstavama nadgrobnih kocki iz Voljevice i Crvice. Fibule sa privescima u obliku lanca sa bršljanovim listom na kraju nalaze se na nadgrobnim kockama iz Seče Reke, Voljevice, Crvice, Bajine Bašte i stele iz Skelana. Ovakvi privesci vezuju se za kult Dionisa, s obzirom na to da je jedan od njegovih atributa bio bršljanov list.

Sa kultom Dionisa verovatno je bila povezana i zglobna fibula sa emajliranim ukrasima, koja je očuvana samo u jednom primerku, a čiji oblik podseća na žrtvenik. U druge retke fibule spada zoomorfna fibula sa nadgrobne kocke iz Seče Reke i krstasta fibula iz okoline Pljevalja. U većem broju očuvane su lengeraste fibule.

Sav nakit se može datovati u period od druge polovine II veka do kraja III veka. Viseći privesci sa završecima u obliku bršljanovog

lista, kao i zglobna fibula u obliku žrtvenika, sa visećim privescima na čijim krajevima su bršljanovi listovi, kao i veliki broj ukrašenih nadgrobnih spomenika sa reljefno-dekorativnom predstavom u vidu bršljanove lozice, govori o velikom uplivu Dionisovog kulta na ovim prostorima.

Ranijim istraživanjem nadgrobnih spomenika sa ovog područja došlo se do zaključka da tip nadgrobne kocke sa piramidalnim dodatkom, kao i stele koje u umetničkom izrazu imaju jak autohtoni odjek, pripadaju stanovništvu srednje građanske klase, romanizovanom, ali sa vezanošću za autohtoni stil i poreklo.

LITERATURA

Бућић, Ј., Петровић, П. 1985. Римски vicus и терме у Прилипцу. *Ужички зборник* 14: 1–22.

Петковић, А. 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka*. Beograd: Arheološki institut.

Петровић, П. 1986. *Римски камени споменици из Карана*. Ужице: Кадињача.

Роровић, И. 2011. Silwer Jewelry of Autochthonous Style from South and South – East Parts of Roman Province of Dalmatia. *Starinar* LX: 95–109.

Роровић, И. 2013. Jewelry on the Presentation of the Deceased Women on the Tombstones from Eastern Dalmatia. In: Cambi, N., *Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split, Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblast u doba Rimskog carstva*, 541–555. Split: Književni krug.

Срејовић, Д., Цермановић

Кузмановић, А. 1979. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Замуровић, А. 1936. *Митолошки речник*. Нови Сад: Геца Кон.

Зотовић, А. 1995. *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*. Ужице: Кадињача.